6

1075CH06

सन्धिः

शिक्षकः — (कक्षां प्रविश्य) नीरजादित्योमेशौजसाः, किं भवद्भिः कार्यं कृतं न वा?

(सर्वे छात्राः विस्मयेन इतस्ततः दृष्ट्वा शिक्षकं पश्यन्ति।)

शिक्षकः — किं जातम्? नीरज! आदित्य! उमेश! औजस! युष्मान् एव पृच्छामि।

नीरजः — (आश्चर्येण) गुरुवर! भवद्भिः अस्माकं सर्वेषां नामानि कथं संयोजितानि ?

शिक्षकः — सन्धिमाध्यमेन।

उमेशः — किमेवम्? कृपया विस्तरेण बोधयतु।

शिक्षकः — बोधयामि, बोधयामि, धैर्यवन्तः भवन्तु। प्रथमं ह्यस्तनं कार्यं तु दर्शयत।

(सर्वे छात्राः शीघ्रतया कार्यं दर्शयन्ति।)

आदित्यः — महोदय! कार्यं सर्वैः कृतमस्ति। अधुना कृपया बोधयत।

शिक्षकः — नवमकक्षायां सन्धिविषये पठितम् आसीत्। किं स्मर्यते?

औजसः — आम्, आम्, स्मरामः वयम्। अस्तु-'नीरज+आदित्य' इति नीरजादित्य- अत्र दीर्घ-सन्धिः कृतः भवद्भिः।

उमेशः — आम्, आम्, स्मर्यते मयाऽपि नीरजादित्य+उमेश एवं तु दीर्घसन्धेः अनन्तरं गुणसन्धिः कृतः भवता।

आदित्यः — स्पष्टम्। पुनः वृद्धि-सन्धिः कृतः नीरजादित्योमेशौजसाः इति।

शिक्षकः — शोभनम्। अतीव शोभनम्। एवमेव प्रयोगेण पठितांशान् अवगन्तुं पारयामः।

अदितिः — गुरुवर! अत एव मम नाम्ना सह दीप्तेः नामयोजनेन 'दीप्त्यदिती' इति यण् सन्धेः नियमानुसारमेव भवता आकार्यते प्रायशः।

© NCERT not to be republished

शिक्षक: — आम्, सम्यगवगतम्। अधुना अभ्यासेन एतान् चतुर: भेदान् पुनरावर्त्य स्वरसन्धे: नवीनान् भेदान् पठिष्याम:।

अधोलिखितात् अनुच्छेदात् दीर्घ-गुण-यण् वृद्धि-सन्धीनाम् उदाहरणानि चित्वा लिखत—

जानामि+अहम्.................................. यत् जलोपप्लवेन ....+.............................. पीडित: रमा+ईश: .... वृक्षारूढ: ....+.............................. अभवत्। लीलया+एव .... सर्वमसहत। तदा स: साधु+उपदेशम् .... स्मृतवान् यत् कदापि धैर्यं न त्याज्यम्। स्थिते: सामान्ये जाते स: महा+औत्सुक्येन .... गृहं गतवान् अचिन्तयत् च सर्वं खल्विदम् ....+.............................. ब्रह्म। तदा मोहन: सोहन: च द्वौ+अपि.............................. रमेशस्य गृहमागच्छत:। सर्वेऽपि ....+.............................. एकत्रीभूय भोजनं पचन्ति।

(सर्वे छात्रा: एकैकं कृत्वा सर्वेषाम् उदाहरणानाम् समाधानं कुर्वन्ति तदा एक: छात्र: वदति।)

आदित्य: — गुरुवर! अन्तिमौ द्वौ तु स्पष्टौ न भवत:।

शिक्षक: — अस्तु, अवबोधयामि एकैकं कृत्वा।

यथा — द्वौ+अपि – द्वावपि गृहमागच्छत:।

एवमेव

(i) द्वौ+एते – .... पठत:।

(ii) तौ+अत्र – .... लिखत:।

(iii) पो+अन: – पवन: मन्दं मन्दं वहति।

(iv) पौ+अक: – .... सर्वं दहति।

(v) भावुक: – ....+.............................. न भवेत्।

(vi) ने+अनम् – नयनम् उद्घाट्य एव मार्गे चलत।

(vii) शे+अनम् – .... रात्रौ एव करणीयम्।

(viii) ....+.............................. चयनम् कृत्वा एव खाद्याखाद्यं खादनीयम्।

(ix) गै+अक: – गायक: मधुरं गायति।

(x) नै+अक: – .... सुन्दरं नृत्यति।

(xi) शायिका: – ....+.............................. रेलयानेषु भवन्ति।

© NCERT not to be republished

'एचोऽयवायाव:', इति नियमानुसारम् ए, ऐ, ओ, औ-इत्येतेषां स्वराणां परत: कस्मिंश्चिदपि स्वरे आगते एतेषां चतुर्णां स्थाने क्रमश: अय्, आय्, अव्, आव् च भवन्ति। एते 'अयादिचतुष्टयम्' इति नाम्नाऽपि ज्ञायन्ते।

छात्रा: – अवगत: अस्माभि: अयादिसन्धि: ।

शिक्षक: – पठिते अनुच्छेदे अन्तिमं वाक्यमासीत् - सर्वेऽपि (सर्वे+अपि) एकत्रीभूय भोजनं पचन्ति। एतत् पूर्वरूपसन्धे: उदाहरणम् अस्ति ।

एवमेव अन्यानि उदाहरणानि पश्यन्तु—-

(i) अन्येऽपि – ....+.............. जना: भोजनं खादन्ति ।

(ii) सर्वेऽत्र – ....+.............. उपविशन्ति ।

(iii) विष्णोऽवतु – विष्णो+अवतु माम्।

(iv) शिशोऽपि – ....+.............. कुशली त्वम् ।

(v) साधोऽत्र – ....+.............. भोजनं कुरु ।

'एङ: पदान्तादति', इति सूत्रानुसारं पदान्तयो: ए, ओ इत्येतयो: परत: यदि अकार: आगच्छेत् तर्हि द्वयो: स्थाने पूर्वरूपम् अर्थात् 'ए, ओ' एव भवति। अकारश्च ऽ इति अवग्रहस्य चिह्नेन दर्श्यते । एष: भेद: 'पूर्वरूपसन्धि:' इति कथ्यते ।

छात्रा: — पूर्वरूपसन्धिरपि स्पष्ट:। किं कोऽप्यन्य: भेद: भवति स्वरसन्धे: ।

शिक्षक: — आम्, प्रकृतिभाव: पररूपंच एतौ द्वौ अन्यौ भेदौ अपि स्त: । परं दशमकक्षायां केवलं षड्भेदा: । अधुना एतेषां पुनरभ्यासम् कुर्म: येन स्वरसन्धि: पूर्णतया हृदयंगम: भवेत् ।

अभ्यास:

1. अध: प्रदत्तवाक्येषु सन्धिम्/सन्धिविच्छेदं वा कृत्वा लिखत —

(i) वानरा: सर्वत्र वृक्षे+अपि .... कूर्दन्ते ।

(ii) के+अत्र .... विद्यालयम् आगत्य कक्षां न आगता: ।

(iii) हे शिशोऽत्र ....+.............. आगत्य उपविश ।

(iv) ते पठन्ति, तावपि ....+........................पठतः।

(v) यथा+उचितं .... कार्यं करणीयम्।

(vi) एतत् पुस्तकं तु तवैवास्ति ....+........................ +........................।

(vii) साधूपरि ....+........................गच्छतः।

(viii) कवि+इन्द्रः .... नवीनां कवितां श्रावयति।

(ix) कस्मिन्नपि अत्याचारः ....+........................तु न करणीयः।

(x) भानो+ए .... जलार्पणं करणीयम्।

शिक्षकः — छात्राः! ह्यः अस्माभिः स्वरसन्धिः सम्यगवगतः। अद्य व्यञ्जनसन्धिं विसर्गसन्धिं चावबोधयामि।

छात्राः — (समवेतस्वरेण) आम् श्रीमन्! वयमपि सन्धेः अन्यान् भेदान् अवगन्तुम् इच्छामः।

(अध्यापकः श्यामपट्टसहायतया पाठयति।)

(छात्राश्च स्वपुस्तिकासु लिखन्ति।)

व्यञ्जन-सन्धिः

1. उदाहरणमनुसृत्य सन्धिं सन्धिविच्छेदं वा कुरुत—

(क) चलत् + अनिशम् = चलदनिशम् एव उन्नतिं करोति।

(i) एतस्मादेव = ...+........................पाठात् त्वं पठ।

(ii) जगत् + ईशः = ...सर्वत्र विद्यमानः।

(iii) यस्य शब्दस्य अन्ते स्वरः सः शब्दः अजन्तः = ... +........................ कथ्यते।

(iv) शब्दरूपं सुप् + अन्तम् = ...कथ्यते, धातुरूपं तिङन्तम्।

वर्गस्य प्रथमः वर्णः+ वर्गस्य तृतीयः, चतुर्थः वर्णः, स्वरः, य्, र्, ल्, व् वर्णाः ↓ प्रथमवर्णस्य स्थाने तृतीयः वर्णः (परिवर्तनम्)

(ख) अस्मात् + नगरात् = अस्मान्नगरात् ग्राम: अतिदूर: ।

(i) सम्यक् + नेता = ... एव राष्ट्रोन्नत्यै प्रयतते ।

(ii) किन्नु = ... + ... खल्विदं लिखितम् ।

(iii) स: प्रत्यक् + आत्मा = ... भूत्वा परोपकारं करोति ।

(iv) दिङ्नाग: = ... + ... 'कुन्दमाला' इत्यस्य लेखक:।

(v) वर्षस्य षण्मासा: = ... + ... व्यतीता: ।

(ग) स: कदाचित् ध्यानेन शृणोति कदाचित् + च = कदाचिच्च न ।

(i) शरत् + चन्द्र: = ... मम मित्रस्य नाम ।

(ii) मनुष्य: ज्ञानेन सफलं कुर्याज्जीवितम् = ... + ... ।

(iii) मनस् + चञ्चलम् = ... हि भवति।

(iv) हरिश्शेते = ... + ... वैकुण्ठे।

स्, तवर्ग + श्, चवर्ग ↓ ↓ श्, चवर्ग (परिवर्तनम्)

(घ) धनुस् + टङ्कार: = धनुष्टङ्कार: तु युद्धस्य संकेत: ।

(i) प्रथमपंक्त्या: बालस् + षष्ठ: = ... पाठं पठेत् ।

(ii) रामायणं वाल्मीकिना लिखितम् , तट्टीका = ... + ... च केन लिखिता?

(iii) मह्यम् पक्षिणाम् उत् + डयनम् = ... अतीव रोचते ।

(iv) टीकां तु लेखकष्टीकते। = ... ।

स्, तवर्ग + ष्, टवर्ग ↓ ↓ ष्, टवर्ग (परिवर्तनम्)

© NCERT not to be republished

(ङ) अतिथेः सद् + कारः = सत्कारः करणीयः।

(i) परिश्रमी छात्रः एव परीक्षायां सफलतां लभ्+ स्यते = ...।

(ii) दिक्पालः = ... +............................ कः भवति?

वर्गस्य द्वितीयः तृतीयः चतुर्थः वर्णः + वर्गस्य प्रथमः, द्वितीयः वर्णः, श्, ष्, स् ↓ स्ववर्गस्य तृतीयः वर्णः भवति। (परिवर्तनम्)

(च) अ. हरिम् + वन्दे = हरिं वन्दे जगद्गुरुम्।

(i) अहम् + पुनः = ... पाठं पठिष्यामि।

(ii) अपूर्वः खलु = ... + ... आसीत् नाटके नायकस्य अभिनयः।

(iii) त्वं माम् = ... + ... आकारयसि किम् ?

(iv) श्रेष्ठम् + कर्म = ... एव कर्तव्यम्।

पदान्त म् + व्यञ्जनवर्णः ↓ अनुस्वारः (·) (परिवर्तनम्)

(छ) आ. अति सम् + चयः = सञ्चयः न कर्तव्यः।

(i) शीतकाले शैत्यं कम्पनम् + च = ... अप्यनुभूयते।

(ii) शीतकाले रात्रौ सञ्चरणम्= .... + ... दुष्करम् ।

(iii) भुजनगरम् + तु = ... गुजरातराज्ये अस्ति।

(iv) त्वं किमर्थं कुम् + ठितः = ... असि?

म्/ अनुस्वारः + वर्गीय- व्यञ्जनम् ↓ परवर्ति-वर्गस्य पञ्चमः- (परिवर्तनम्)

© NCERT not to be republished

विसर्ग-सन्धि:

1. उदाहरणमनुसृत्य सन्धिं सन्धिविच्छेदं वा कुरुत —

(क) हे मित्र! नम: + ते = नमस्ते।

(i) शत्रो: अपि शिर: + छेद: = शिरश्छेद: न करणीय:।

(ii) कठिना परिस्थिति: दारुण: + च= .... काल:।

(iii) तुरङ्गा: + तुरङ्गै: = ... सह धावन्ति।

(iv) धनुष्टङ्कार: = ... + ... श्रूयते।

(v) स: कठिनं तपस्तेपे = ... + ... ।

विसर्ग (:) + श्, च्, छ्
↓
श् (परिवर्तनम्)
विसर्ग + स्, त्, थ्
↓
स् (परिवर्तनम्)
विसर्ग + ष्, ट्, ठ्
↓
ष् (परिवर्तनम्)

(ख) राम: वनमगच्छत् लक्ष्मण: + अपि = लक्ष्मणोऽपि तेन सह अगच्छत्।

(i) निर्धन: + जन: = निर्धनो जन: धनाभावे सदा दु:खित: भवति।

(ii) चौर: + अयम् = ... मम स्यूतं चोरितवान्।

(iii) एकस्मिन् वने व्याघ्र: + नष्ट: = ... अभवत्।

(iv) पण्डितो जन: = ... + ... विद्वान् भवति।

(v) स: पठति ततोऽसौ = ... + ... लिखति।

(vi) तस्य मनोरथ: = ... + ... सिध्यति।

(ग) वने वह्नि: + दह्यते = वह्निर्दह्यते पादपान्।

विसर्ग (:) + अ
↓
उ (गुण ओ) + ऽ (अवग्रह:)
विसर्ग (:) + वर्गस्य तृतीय:, चतुर्थ: वर्ण:, य्, र्, ल्, व्, ह्
उ (गुण ओ)

(i) वसन्ते प्रकृतिः + एव = प्रकृतिरेव मनोहारिणी।

(ii) कन्या पितुः + गृहम्= .... त्यक्त्वा पतिगृहं गच्छति।

(iii) नाविकः = ... + ... नौकां चालयति।

(iv) नाटककारः कविरपि = ... + ... च काव्यं कुरुतः।

(v) अहं पदातिरेव = ... + ... विद्यालयम् आगच्छामि।

अ, आ भिन्नस्वरात् परः विसर्गः + स्वरः, वर्गस्य तृतीयः, चतुर्थः पञ्चमो वा वर्णः स्यात्। ↓ र् (परिवर्तनम्)

(घ) ध्यानेन न पठसि अतः + एव= अत एव उत्तमाङ्कान् न प्राप्नोषि।

(i) आकाशे = ... + ... कपोता उत्पतन्ति।

(ii) अर्जुनः + उवाच = ... अहं युद्धं न करिष्यामि।

(iii) विद्यालयं बालका आगच्छन्ति .... + ... पठन्ति च।

(iv) बसयानेन स गच्छति = ... + ... विद्यालयम्।

(v) एषः + आगच्छति = ... कार्यं करोति पठति च।

अनुनासिकसन्धिः

1. अधोलिखितानि वाक्यानि ध्यानेन पठत—

(क) एतन्न शोभनीयम्।

(i) तन्न उचितम्।

(ii) वाङ्मयं तपः।

(iii) तन्मयो भूत्वा कार्यं कुरु।

(iv) एतन्मुरारिः अस्ति।

(v) तन्नाम किमस्ति।

उपरि लिखितानि सर्वाणि उदाहरणानि अनुनासिकसन्धेः सन्ति।

अनुनासिकसन्धौ पूर्वपदस्य अन्तिमः वर्णः यदि वर्गस्य कोऽपि वर्णः भवति, उत्तरपदस्य प्रथमः वर्णः यदि अनुनासिकवर्णः भवति तदा पूर्वपदस्य अन्तिमवर्णः स्ववर्गस्य पञ्चमवर्णे परिवर्तितः भवति। यथा—

तन्नाम - तत् (त्) + नाम

वर्गस्य प्रथम: वर्ण:+वर्णस्य अन्तिम: वर्ण:

तदा त् वर्ण: स्ववर्गस्य अन्तिमे 'न्' इति वर्णे परिवर्तित: भवति।

एते सर्वे वर्णा: अनुनासिकवर्णा: सन्ति।

यथा- ङ्, ञ्, ण्, न्, म्

अभ्यास:

1. अधोलिखितानां सन्धिं सन्धिविच्छेदं वा कुरुत —

(i) हे ईश्वर! सन्मतिं यच्छ।

(ii) हे छात्रा:! सत् + मार्गे चलत।

(iii) प्रलयकाले सर्वत्र अम्मयं भवति।

(iv) जगन्नाथ: सर्वान् रक्षति।

(v) तन्मात्रम् एव खाद।

(vi) कक्षायां षट्+नवति: छात्रा: सन्ति।

(vii) सा जगत्+माता इति रूपेण प्रसिद्धा अस्ति।

(viii) मम सन्मुखे तिष्ठ।

(ix) दिक्+ नाग: सर्वान् रक्षति।

तुक् आगम-सन्धि:

2. अधोलिखितानि वाक्यानि पठत —

(i) ग्रीष्मे जना: वृक्षच्छायां सेवन्ते।

(ii) हे छात्रा:! एकम् अनुच्छेदं लिखत।

(iii) पुरा भारते एकच्छत्रं राज्यम् आसीत्।

(iv) आकाश: मेघै: आच्छन्न: अस्ति।

(v) सम्बन्ध-विच्छेद: न करणीय:।

- उपरि यानि रेखाङ्कितपदानि सन्ति तानि सर्वाणि 'तुक्' आगम-सन्धे: उदाहरणानि सन्ति।
- तुक्-आगम: - सन्धौ यदि पूर्वपदे 'अ, इ, उ, ऋ स्वरा: भवन्ति उत्तरपदे च 'छ' भवति तदा उभयो: पदयो: मध्ये 'च्' वर्ण: आगच्छति।
- परं यदि पूर्वपदे आ, ई ऊ स्वरा: भवन्ति तदा 'च्' वर्णस्य आगम: विकल्पेन भवति।
- यथा- लक्ष्मी-छाया = लक्ष्मी छाया/लक्ष्मीच्छाया

© NCERT not to be republished

3. अधोलिखितानां सन्धिं सन्धिविच्छेदं वा कुरुत —

(i) शोधच्छात्राः — ....
(ii) विच्छेदः — ....
(iii) अनु+छेदः — ....
(iv) परि+छेदः — ....
(v) लक्ष्मीच्छाया — ....
(vi) वृक्ष+छाया — ....
(vii) तव+छविः — ....
(viii) वृक्षच्छेदनम् — ....
(ix) छुरिका+ छिन्नः — ....
(x) शब्दच्छेदः — ....

© NCERT not to be republished